

זה²⁵⁶. ובשני וחמישי שחל בו תענית ציבור – יש מי שסבורים, שבשחרית יכול לעלות לתורה, שאף על פי שדוחים פרשת השבוע וקוראים 'ויחל', הואיל ועל כל פנים קוראים בתורה בלא התענית, רשאי לעלות לתורה, אבל לא יעלה במנחה, שאז קוראים רק מחמת התענית²⁵⁷; ויש חולקים וסבורים שלא יעלה אף בשחרית²⁵⁸. ואם קראו לו לעלות לתורה במנחה, יש מחמירים אפילו בדיעבד, משום חשש ברכה לבטלה²⁵⁹; ויש מקילים, משום שהברכה היא מפני כבוד הציבור²⁶⁰. ואם הוא תלמיד חכם, ואירע לו אונס שבגללו לא צם, ובדיעבד קראו לו לעלות לתורה במנחה, יכול לסמוך על המקילים בשעת הדחק, כדי שלא יהיה חילול השם, ומשום כבוד הבריות²⁶¹. ומכל מקום, אם אכל פחות-פחות מכשיעור, רשאי לעלות לתורה²⁶².

בעל-קורא – שליח-ציבור הקורא בתורה שאינו מתענה, יוכל לקרות בפרשת ויחל בתענית ציבור, אם אין ש"ץ אחר שמתענה ויכול לקרוא בתורה²⁶³.

'עננו' בשמונה עשרה – חולה שאינו מחוייב להתענות כלל, לא יאמר 'עננו' בשמונה עשרה²⁶⁴.

שליח-ציבור – חולה שאינו מתענה כלל, אינו יכול להיות שליח ציבור²⁶⁵.

מות – ראה ערך קביעת רגע המות

מח – ראה ערך מערכת עצבים

מח עצם – ראה ערך השתלת אברים

מחלות

א. הגדרת המושג

מחלה¹ או חולי² היא הפרעה מוגדרת במצב הבריאות, אשר מורכבת מתסמינים אופייניים. המחלות נובעות מפגיעה בתיפקוד של אחד או יותר מהמערכות של הגוף או הנפש. מחוללי המחלה, מהלך המחלה, מהות הפגיעה, התחזית של המחלה, הטיפול והמניעה של המחלה – יכולים להיות ידועים, או בלתי ידועים.

מצינו בחז"ל הסברים אחדים למושג 'מחלה': יש שהסבירו את המושג בדרך של גימטריא³; יש שהסבירוהו מלשון

תקסו סק"ב. [256] שו"ת שואל ומשיב מהדו"ת ח"ב סי' נח. וראה עוד בשו"ת אפרקסתא דעניא סי' עז; קרית חנה דוד ח"א סי' פו. [257] מג"א סי' תקסו סק"ח; מקראי קודש, ימים נוראים, סי' לה אות א. [258] שו"ת זרע אמת ח"א סי' פו. [259] ט"ז סי' תקסו סק"ז; א"ר שם. וראה עוד בשו"ת תשובות והנהגות ח"ב סי' רסא. [260] ב"ח אור"ח סי' תקסו; מג"א שם סק"ח; שו"ת חת"ס שם; מ"ב סי' תקסו סק"ט; שו"ת ישיב משה ח"א סי' קנ; ילקוט יוסף, מועדים, הלי

בין המצרים, מהל' תענית שבעה עשר בתמוז, הע' 84. [261] מ"ב סי' תקסו סק"ב א. [262] הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאו"ח סי' תקנט סק"ב. [263] שו"ת לבושי מרדכי מהדו"ת חאו"ח סי' כג; שו"ת הלל אומר סי' שח. [264] מ"ב סי' תקסה בביאה"ל ס"א; שו"ת שבט הלוי ח"ח סי' קלא. [265] שו"ת מים חיים (הלוי) סי' לג. [1] שמות כג כה. [2] דברים כח סא. [3] ב"ק צב ב; ב"מ קז ב. וראה להלן הע' 33.

יוונית 'חולי'⁴, שהוא מרה ירוקה⁵; ויש שהסבירו, שמשמעות המושג מחלה היא מלשון מחילה⁶, שכן מחלה מביאה למחילה בגלל היסורים והתשובה⁷. יש אומרים, שעיקר משמעות השם הוא מתוק⁸, והושאל למשמעות המקובלת בדרך של לשון סגי נהור⁹.

התייחסות רפואית – הרפואה המודרנית מתייחסת למחלות בכמה מישורים המשלימים זה את זה. באופן כללי מחלקים את הגישה למחלה להיבט קליני, היינו האבחנה, התחזית, והחלופות הטיפוליות; היבט אטיולוגי, היינו חיפוש הסיבה למחלה בסיוע גנטיקה, פתולוגיה, בקטריולוגיה, רנטגנולוגיה ועוד; היבט אפידמיולוגי, היינו המדע העוסק בלימוד נפיצות מצבי בריאות ומחלה באוכלוסיות, וחקר הגורמים הכלליים למחלות.

גורמי מחלה – מחלה יכולה להיות מולדת או נרכשת. מחלות מולדות יכולות להיות על רקע של שינויים גנטיים בעובר, או על רקע של שינויים טרום-לידהיים בעובר בגלל הפרעות אמהיות (זיהומים תוך-רחמיים, הפרעות שילייתיות וכד'). מחלות נרכשות יכולות להיגרם עקב שינויים פנימיים או השפעות חיצוניות. שינויים פנימיים יכולים לנבוע מתגובה בלתי תקינה של הגוף לגורמים חיצוניים, היינו אלרגיה או מחלות אוטו-אימוניות. השפעות חיצוניות יכולות להיות עקב פגיעה על ידי חומרים כימיים (אלכוהול, תרופות, סמים, מתכות, חומצות, בסיסים,

מצינו במקרא נגזרות מהמושג מחלה כשם פרטי של בני אדם¹⁰, וכן כשם מקום¹¹. אם כי סביר להניח שמקור השם במקרים אלו הוא 'מחול' ולא 'מחלה'.

בערך זה יידונו המחלות הכלליות, אשר מוזכרות בש"ס ובמדרשים. כמו כן יידונו הפגיעות והנזקים הנגרמים לבני אדם על ידי בעלי חיים.

לעומת זאת, מחלות הפוגעות באיברים מוגדרים, נידונים בערכים המתאימים של האיברים. כמו כן לא נידונים בערך זה הטיפולים, הדיאטות והתרופות המוזכרות בש"ס¹².

על מניעת מחלות – ראה ערך בריאות.

ב. רקע מדעי

הגדרה – מחלה מוגדרת כסטיה מהתיפקוד התקין של הגוף כולו, או של אחד יותר ממערכותיו. הסטיה יכולה להיות זמנית וחולפת, או קבועה וכרונית.

[10] כגון מחלת (בראשית כח ט); מחלי (שמות ו ט); מחלה מבנות צלופחד (במדבר כז א); מחלון (רות א ב); מחלה מורע מנשה (דבהי"א ז יח). [11] אבל מחולה (שופטים ז כב). [12] על אלה

[4] choli. [5] ב"ק וב"מ שם. [6] ראה ילקוט שמעוני, רות רמז תר. [7] וראה עוד בע' יסורים הע' 104 ואילך. [8] כהוראת השורש 'חל"ו' בערבית. [9] דעת מקרא על רות א ב.

הכשות, נשיכות וכד') ופיסיקליים (חבלות, תאונות, טמפרטורות סביבתיות, קרינה, חשמל, טביעה וכד'), על ידי גורמים ביולוגיים (נגיפים, חיידקים, ריקציות, חד-תאיים, תולעים), או כתוצאה מהפרעות תזונתיות.

אפידמיולוגיה – שכיחות המחלות השונות באוכלוסיות כלליות או בקבוצות אוכלוסיה מוגדרות נחקרת במדע האפידמיולוגיה.

אבחנה (דיאגנוזה) – איבחון המחלה נעשה על ידי קבלת נתונים עובדתיים מהחולה ו/או מכריו (אנמנזה); בדיקה פיזיקלית של גוף החולה, או של תפקודו ההתנהגותי ו/או השכלי; וביצוע בדיקות מעבדה מתאימות לתלונות ולמצאי הבדיקה הפיסיקלית. בדיקות אלו כוללות בדיקות דם, שתן, נוזל שדרה, ביופסיה, אמצעי הדמיה, אמצעים חשמליים ועוד.

האיבחון יכול להיעשות בשלב של סיקור מוקדם למחלות, עוד בטרם הופעת סימני מחלה, או שהוא ייעשה בעקבות פניה של חולה למערכת הרפואית לאחר הופעת סימפטומים או סימנים של סטיה בריאותית. אלו יכולים להיות כאבים, שינויים בטמפרטורת הגוף, שינויים במשקל הגוף, תחושת חולשה, שינויים בהתנהגות או במצבי הרוח, שינויים בצבע העור, הופעת בלוטות או גידולים, שינויים בווסת, שינויים במתן צואה או שתן, שינויים בצבע היציאות או בצורתם וכיו"ב.

תחזית (פרוגנוזה) – מחלה יכולה להסתיים בהבראה מלאה, בהבראה חלקית, בנכות, במצב קבוע וכרוני, או במוות. יש מחלות שהתחזית על אופן סיומה ידועה באופן ספציפי לגבי החולה הנידון; יש שהתחזית ידועה באופן סטטיסטי, אך לא ספציפית לגבי חולה מסוים; ויש מחלות שלא ניתן לקבוע תחזית סבירה לגבי החולה הספציפי, בין אם חוסר היכולת לקבוע את התחזית נוגע לעצם מהלך המחלה, ובין אם הדבר מתייחס למשך הזמן של המחלה או של תוצאותיה.

טיפול – קיימים טיפולים שונים ומגוונים, הן באופיים והן בדרך ביצועם. ישנם טיפולים מניעתיים, תזונתיים, תרופתיים, כימיים, ניתוחיים, שיקומיים, הקרנות ועוד. יש שהטיפולם הם פשוטים, ויש שהם מורכבים מאד. יש שמשמשים במכשירים שונים (עירווי, הנשמה, דיאליזה וכד'), או בהשתלה של איברים.

הטיפולים צריכים להיות מותאמים לאבחנה, לחולה הייחודי, וליכולת הציבורית. ככל שהטיפול ניתן בשלב מוקדם יותר, כן גדולה יותר יעילותו. בדרך כלל עדיף טיפול מונע על פני טיפול לאחר שהמחלה התבססה.

שיטות האבחנה והטיפול ברפואה הקונבנציונלית שונים מאד מאלו של הרפואה המשלימה¹³.

נתונים על תחלואה בישראל – להלן

ראה בע' רפואה הע' 139 ואילך. [13] ראה ע' רפואה חלק ז.

נתונים על מחלות שונות בישראל בשלהי המאה ה-20¹⁴:

מחלות כלליות — סך מספר המתיים בשנה ממחלות ומתאונות היה כ-35,000 נפש. ארבע סיבות המוות העיקריות של כלל האוכלוסיה לפי סדר יורד של השכיחות הם: מחלות לב, מחלות ממאירות, שבץ מוחי ותאונות. בתת-חלוקה לפי קבוצות אוכלוסיה: בגילאים 0-4 שנים: סיבות סב-לידתיות, מחלות מולדות, תאונות; בגילאים 5-24 שנים: תאונות, מחלות ממאירות, התאבדויות; בגילאים 25-64 שנים: מחלות ממאירות, מחלות לב, תאונות; בגילאים 65-74 שנים: מחלות ממאירות, מחלות לב, שבץ מוחי; בגילאים מעל 75 שנים: מחלות לב, מחלות ממאירות, שבץ מוחי.

מחלות לב — שיעור אשפוזים שנתי בגין מחלות לב הוא בגברים כ-57,000, ובנשים כ-34,000. מספר הצינתורים שבוצעו בשנה היה כ-23,000. מספר ניתוחי המעקפים היה כ-5,500. מספר הנפטרים לשנה ממחלות לב היה כ-12,000.

מחלות כלי דם במוח — שיעור האשפוזים השנתי בגין מחלות אלו היה כ-13,000 חולים. מספר הנפטרים מסיבה זו היו כ-3,000.

מחלות ממאירות — כ-15,000 אנשים לשנה מאובחנים כסובלים ממחלה ממארת כלשהי. שיעור ההיארעות המתוקנן לגיל

היה גבוה כ-10% בגברים יהודים לעומת נשים יהודיות. הסרטן השכיח בין הנשים היה סרטן השד, ואחריו סרטן המעי הגס, השחלות, צוואר הרחם, הריאות, לימפומה, המוח; בין הגברים היה הסרטן השכיח סרטן הערמונית, ואחריו סרטן המעי הגס, הריאות, שלפוחית השתן, הקיבה, לימפומה, הכליות. מספר הנפטרים לשנה ממחלות ממאירות היה כ-8,000.

סוכרת — מספר חולי הסוכרת על כל סוגיו בשלהי המאה ה-20 נע בין 160,000-360,000 חולים, מתוכם כ-130,000 נמצאו בטיפול רפואי. שכיחות הסוכרת עולה עם הגיל: 1% מתחת לגיל 45 עד 17% מעל גיל 75. ההערכה היא, כי כ-800 ילדים סובלים מסוכרת תלוית אינסולין, ובכל שנה מתגלים כ-150 מקרים חדשים. מספר הנפטרים מסוכרת לשנה היה כ-1,100 אנשים.

אסתמה — כ-220,000 אנשים סבלו מאסתמה. שיעור הילדים בגילאים 6-12 שנה הסובלים מאסתמה נע בין 3%-9 על פי סוגי האוכלוסיה והגדרת המחלה. כ-160 חולים נפטרים כל שנה ממחלה זו.

מחלות זיהומיות — כ-30,000 מקרים של מחלות המחייבות הודעה דווחו לשנה בשלהי המאה ה-20, מתוכם כמחצית מחלות מעיים חיידקיות (סלמונלה, שיגלה, קמפילובקטר), כחמישית מקרי אלח-דם, וכ-7% דלקות כבד נגיפיות. כ-600 אנשים נפטרו לשנה ממחלות זיהומיות, לא כולל מחלות דרכי הנשימה.

בישראל — 1999, בהוצאת המרכז הלאומי

[14] כל הנתונים להלן הם על פי "מצב הבריאות

באחד מאיבריך, הטה אוזנך לתורה, ואתה נוחל חיים²⁰.

שער שאינו פתוח למצוות, פתוח לרופא²¹.

כל המבזה תלמיד חכם, אין לו רפואה למכתו²².

"[התשובה] הגופנית סובבת את כל העבירות נגד חוקי הטבע, המוסר והתורה, המקושרים עם חוקי הטבע, שסוף כל הנהגה רעה הוא להביא מחלות ומכאובים, והרבה סובל מזה האדם הפרטי והכללי. ואחרי הביורר שמתברר אצלו הדבר, שהוא בעצמו בהנהגתו הרעה אשם הוא בכל אותו דלדול החיים שבא לו, הרי הוא שם לב לתקן את המצב, לשוב לחוקי החיים, לשמור את חוקי הטבע, המוסר והתורה, למען ישוב ויחיה, וישבו אליו החיים בכל רעננותם. המדיצינה [=הרפואה] עוסקת בזה אמנם הרבה, אבל לא נשתכללה כפי הנראה עדיין לגמרי עבודה גדולה זו, ולא נמצא עדיין הפתרון הנכון לכל שאלות התשובה הגופנית, עד כמה שיש בגבולות החיים להחזיר לאדם את כל האבוד ממנו מצד החטאים מהרסי הגוף וכוחותיו"²³.

בעניין המטרות המוסריות של המחלות והיסורים האחרים הבאים על האדם — ראה ערך יסורים.

דרוש ששי. וברמב"ן עה"ת ויקרא כו יא — כי כאשר יהיה האיש החסיד שומר כל מצוות ה' אלהיו, ישמרהו האל מן החולי והעקרות והשכול וכו'. [20] דברים רבה י א. [21] במדבר רבה ט יא. [22] שבת קיט ב. [23] אורות התשובה, פ"א.

יתר לחץ-דם — כחצי מיליון אנשים מגיל 20 שנה ומעלה סובלים מיתר לחץ דם, אם ההגדרה של מצב זה היא מדידה חד פעמית של 160/95 או למעלה מזה.

ג. הסיבות למחלות על פי התורה וחז"ל

הסיבה היסודית למחלות בני האדם היא אי-שמירת תורה ומצוות; ולהיפך, קיום תורה ומצוות הם הערובה למניעת מחלות ולרפויין. תפיסת-יסוד זו עולה במפורש ובהרחבה מן התורה, מחז"ל ומהראשונים כדלקמן:

'כל המחלה אשר שמתי במצרים, לא אשים עליך, כי אני ה' רפאך'¹⁵, וכי מאחר שלא שם, רפואה למה לי? מקרא זה מעצמו נדרש, אם תשמע לקול ה', לא אשים, ואם לא תשמע — אשים, אף על פי כן — 'כי אני ה' רפאך'¹⁶; 'לא אשים עליך', ואם אשים — הרי הוא כלא הושמה, 'כי אני ה' רפאך'¹⁷; דברי תורה שנתתי לכם, רפואה הם לכם, חיים הם לכם¹⁸; 'כי אני ה' רפאך', ומלמדך תורה ומצוות, למען תינצל מהם, כרופא הזה האומר לאדם — אל תאכל דברים שמחזירים אותך לידי חולי, וזהו איזון מצוות¹⁹.

מבקש אתה שלא לחוש באוזניך, ולא

לבקרת מחלות, משרד הבריאות, פרסום 213. [15] שמות טו כו. ובאופן דומה — 'ועבדתם את ה' אלהיכם וגו', והסרתי מחלה מקרבך' (שמות כג כה). [16] סנהדרין קא א. [17] מכילתא עה"פ. [18] מכילתא עה"פ. [19] רש"י עה"פ. וראה ברמב"ן עה"פ שם. וראה עוד בדרשות הר"ן

הסברים אחרים — אכן מצינו בחז"ל — ששמונים ושלושה חולאים תלויים הסברים נוספים להיווצרות המחלות כדלקמן: כדלקמן: — בגימטריא שמונים ושלושה³³.

תשעים ותשעה מתים בשרב, ואחד בידי שמים³⁴. ביחס למושג 'שרב', לא ברור האם הכוונה לחום שבסביבה החיצונית, או לחום פנימי, היינו מחלת חום גבוה.

עודף הדם הוא המקור לכל תחלואי האדם³⁵.

שינוי בהרגלים, סיבה למחלות³⁶.

תזונה בלתי נכונה והרגלי חיים בלתי נאותים אף הם מהווים סיבה למחלות³⁷.

בעניין סיבות תורשתיות למחלות — ראה ערך תורשה.

רופאי העולם הקדמון האמינו, שכל המחלות באות מתערובות של ארבעה ליחות: דם³⁸, לובן³⁹, מרה ירוקה⁴⁰, מרה שחורה⁴¹. גישה זו כמעט שאיננה מצויה במקורות חז"ל⁴².

והסיר ה' ממך כל חלי²⁴ — אמר רב זה העין, היינו עין הרע²⁵, שכן רב היה אומר, תשעים ותשעה בעין רעה, ואחד בדרך ארץ; שמואל אמר, זה הרוח, שכן שמואל היה אומר, הכל ברוח, אך לא ברור אם הכוונה לרוח במובן של שדים ורוחות, או לרוח כאחד מהמרכיבים של סיבות המחלה בין היוונים²⁶, או יתכן שהכוונה לרוח האדם ונשמתו²⁷; ר' יוסי בר' חנינא אמר זו צואה, שכן צואת החוטם, וצואת האוזן — רובם קשה, ומיעוטם יפה; ר' חנינא אמר, זו צינה, שכן ר' חנינא היה אומר, הכל בידי שמים, חוץ מצנים פחים, שנאמר²⁸ 'צנים פחים בדרך עקש, שומר נפשו ירחק מהם'. צנים היא צינה; פחים הם פח ומוקש, או חום²⁹; ר' אלעזר אומר זו מרה³⁰. כנראה הכוונה למרה ירוקה, המכונה ביוונית חולי³¹, וזאת על פי שיטת חכמי יוון, שכל המחלות באות מתערובת של ארבעה ליחות³². ולמה נקרא שמה מחלה? שהיא מחלה כל גופו של אדם; דבר אחר, מחלה

ב; ויקרא רבה טו ח. [31] choli. [32] וראה רש"י סוטה ה א ד"ה אדם, שהסביר את הקשר בין המחלות למרה בכך שמרה, היא לחלוחית היוצאת מן המרירה שבכבד, ומתגברת באדם, הכל לפי החודשים ושינויי העתים, ולפי המאכל שאוכל, ועל ידה באים חוליים ונגעים ומכאובים. [33] ב"ק צב ב; ב"מ קז ב. [34] ירושלמי שבת יד ג; ויקרא רבה טז ח. [35] ב"ב נח ב. [36] ב"ב קמו א. [37] רמב"ם דעות פ"ד, ומו"ג ג יב; א"ע שמות כג כה. וראה עוד בע' בריאות. [38] sanguis. [39] phlegma. [40] choli. [41] melancholia. [42] וכבר כתב י.ל.

[24] דברים ז טו. [25] רש"י שם ד"ה כל חולי. מצינו בחז"ל הסברים למחלות ולפגעים בבני אדם, שנגרמים על ידי שדים, מלאכי חבלה, שטן, מזיקים, רוחות, מזלות, ועין רעה — ראה בערכים השתנות הטבעים; רפואה. [26] pneuma. ראה בספר Preuss J, *Biblical and Talmudic Medicine* (trans. F Rosner), p. 141 [27] כמו בקהלת ח ח, וראה רש"י וא"ע שם. [28] משלי כב ה. [29] רש"י ב"ב קמד ב ד"ה צינים, וראה בתוס' שם ד"ה הכל, וד"ה חוץ. וראה ירושלמי שבת יד ג, שתשעים ותשעה מתים בצינה, ואחד בידי שמים. [30] ב"מ קז

סכר, היינו חסימה וסגירה, שכן מהות המחלה היא חסימת הגרון ודרכי הנשימה⁵².

חז"ל נתנו מספר סיבות על מה ולמה באה מחלה זו, חלקן טבעיות, וחלקן מוסריות⁵³.

המחלה פוגעת בגרון ובשקדים, וגורמת למוות קשה עקב חניקה⁵⁴. המחלה נפוצה כנראה יותר בלילה⁵⁵; היא פוגעת בעיקר בילדים⁵⁶, והמשמרות היו מתענים בימי רביעי בשבוע על תינוקות, שלא יעלה אסכרה בפיהם וימותו⁵⁷, אך גם מבוגרים חלו במחלה זו ומתו ממנה, כגון המרגלים, מוציאי דיבת הארץ⁵⁸, וכן שנים עשר אלף זוגות התלמידים של רבי עקיבא, שמתו בין פסח לעצרת⁵⁹.

חז"ל — לעומת רופאי העולם הקדמון עסקו חז"ל בהסתכלות ובלמוד מעשי של אנטומיה ופתולוגיה בבעלי חיים, ולפיכך הבסיס של חז"ל להסבר מחלות ופגיעות היה סטרוקטורלי, היינו הסבר הפגיעות החולניות על פי שינויים במבנה של האיברים, וזהו גם ההסבר הקרוב ביותר להשקפת המדע החדש⁴³.

ד. מחלות במקרא, בתלמוד ובמדרשים⁴⁴

אחילו — ראה חום.

אסכרה⁴⁵, או סרוני⁴⁶, או חניכ⁴⁷, או עינבתא⁴⁸ — היא המיתה הקשה ביותר מבין תשע מאות ושלושה מיני מיתות⁴⁹, והיא נחשבת לקללה קשה⁵⁰, ולמיתה רעה⁵¹. מקור המושג אסכרה הוא מהמילה

על מושג זה בע' עכול, מערכת ה-, הע' 137. [49] ברכות ח א; תנחומא, מקץ, י. [50] ראה תענית כו ב, וברשי' שם ד"ה ברביעי. [51] יבמות סב ב. [52] ראה שבת לג ב, שאסכרה באה על עוון לשון הרע, ומקורו בפסוק בתהלים סג יב — 'כי יסכר פי דוברי שקר'. וראה רמ"א או"ח תקעו ה, שכתב על אסכרה, פירוש חולי סוגר הגרון, מעניין וייסכרו מעינת תהום' (בראשית ח ב). וקצת פלא שלא הביא הגמ' שבת הנ"ל, והמקור שהביאה הגמ'. וראה בספרו של פרויס, עמ' 158-159, עוד הסברים אפשריים למקור השם אסכרה. רשי' בכל מקום בתלמוד מתרגם אסכרה בוי"ן מלנ"ט, שפירושו פצע טוב. וראה מה שכתב בנידון בספרו של פרויס, עמ' 159, ובס' אוצר לעזי רשי' (5). [53] ראה ברכות מ א; שבת לג א-ב; פסחים קה א. [54] כתובות ל ב. וראה תיאור בברכות ח א. [55] ברכות מ א. [56] תענית כו ב. [57] מס' סופרים יז ה; תענית שם; ירושלמי תענית ד ג; איכה רבתי א נה. וראה תו"ש בראשית פ"א אות תקצו. [58] סוטה לה א; ויקרא רבה יח ד. [59] יבמות

קצנלסון, בהערותיו למדרש הרפואה, ח"א פ"א אות ג, שנדיר למצוא בספרות התלמוד רמזים להשקפה היוונית הזו. אמנם ראה מדרש תמורה, א. וראה סוטה ה א, וברשי' שם ד"ה אדם. וראה בספרו של פרויס, בתרגומו לאנגלית של רוזנר, עמ' 142. [43] ראה עוד בע' טרפה הע' 172 ואילך. [44] המחלות מתוארות בסדר א-ב. [45] שבת לג ב. ראה על היסוד האטימולוגי של מונח זה במאמרו של ד. שפרבר, ספר רפאל, בעריכת הרב י. א. מובשוביץ, תש"ס, עמ' תרטו ואילך. [46] יומא פד א. גם כאן וגם בסוטה ח ב, תירגם רשי' בוי"ן מלנ"ט, אך בד"ה אחר ביומא שם כתב אישטרנגילין, שפירושו דלקת השקדים, או חניקה. וראה רשי' תענית יט ב ד"ה ואסכרא, ובכתובות ל ב ד"ה סרוני, שכתב שסרוניכה היא מחלת אסכרה. [47] גיטין סט א. רשי' תירגם אישטרנגילין, כמו שתירגם סרוני, וראה בהערה קודמת. [48] ע"ז כח א. רשי' תירגם גם מושג זה בוי"ן מלנ"ט, בדיוק כפי שתירגם אסכרה. וראה נדרים מא ב ברשי' ד"ה בורדס, שבפירושו השלישי שם הסביר שמדובר בוי"ן מלנ"ט, וראה

לתיאור המחלה המוכרת ברפואה בשם דומה⁶⁷, אשר תוארה ברפואה המודרנית בשנת 1979⁶⁸. המחלה מאופיינת בהתקפים בלתי נשלטים של בליעת כמויות גדולות של מזון בתוך פרק זמן קצר, הקאות, שימוש-יתר במשלשלים, ופחד חולני מהשמנה. חולים אלו סובלים מהפרעות דכאוניות, ויתכן שזו הסיבה שהיא נחשבה כמחלה מסוכנת; ויש מי שכתב, שהוא מין ממיני החולאים שנופל בו האדם, ואינו מרגיש כלל, וזה החולה הוא מין ממיני החולאים הנקראים בלשון חכמים נכפין וכו', וכשיאכלו יקל מעליהם ויאירו עיניהם⁶⁹. פירוש זה מתאים למחלה כפיונית⁷⁰, או למצב של ירידה ברמות הסוכר בדם⁷¹, שגורמת בין השאר לאיבוד הכרה ולפירכוסים, והטיפול בו הוא בהאכלת סוכרים.

דבר — המונח 'דבר' במקרא ובחז"ל בוודאי כולל גם את מחלת הדבר במובנה הרפואי המקובל⁷², היינו המחלה הזיהומית הנגרמת על ידי חיידק⁷³. המחלה מאופיינת על ידי דלקת של רקמת הלימפה, שסימנה החיצון הבולט הוא התנפחות בלוטות לימפה מודלקות

אסכרה היא אחת מצרות הציבור, שמתענים ומתריעים עליה, מפני שהיא מחלה מדבקת⁶⁰.

יוצא, איפוא, כי אסכרה היא מחלה מדבקת, הפוגעת בעיקר בילדים, מקורה בגרון ובשקדים, והיא גורמת למוות קשה בחניקה. תיאור זה מתאים ביותר למחלת הדיפטריה⁶¹. זוהי מחלה זיהומית חריפה, הנגרמת על ידי חיידק⁶², ואשר גורם לנפיחות של הלוע והגרון, ועקב כך נגרמים קשיים ניכרים בנשימה, בדיבור ובבליעה. כיום המחלה נדירה ביותר בגלל קיומו של חיסון נגד המחלה.

אשתא — ראה חום.

בולמוס⁶³ — מקור המילה הוא יווני⁶⁴, והכוונה לתחושת רעב מופרזת ביותר. מצב זה נחשב כמסוכן, ומותר להאכיל את החולה במצב הזה גם מאכלים אסורים, עד שיאורו עיניו, אם כי חייבים להאכילו הקל-הקל תחילה⁶⁵. יש מי שכתב, שהוא חולי האוחז מחמת רעבון, עיניו כהות, והוא מסוכן למוות, וכשמראיתו חוזרת בידוע שנתרפא⁶⁶. פירוש זה מתאים

[65] יומא שם; רמב"ם מאכלות אסורות יד טז; טושו"ע או"ח תקעו ה. וראה בב"י, רמ"א ומ"ב באו"ח שם; ריטב"א תענית שם; לח"מ תעניות שם — כמה אנשים צריך שימותו מאסכרה, כדי שיצטרך הציבור להתענות ולהתריע. [61] Diphtheria. מקור המילה הוא יוונית, ומשמעותו קרום או עור. [62] Coryne-bacterium diphtheriae. [63] יומא פג א; קהלת רבה ז כה, וכגי' המתנות כהונה שם. [64] המונח מורכב משתי מילים יווניות — bous = שור; limos = רעב. וראה בר"ח יומא פג א, שבולמוס בלשון יוון הוא גרונו של שור.

[65] יומא שם; רמב"ם מאכלות אסורות יד טז; טושו"ע או"ח תריח ט. וראה בשו"ת שבט הלוי ח"ח סי' קלו. [66] רש"י יומא שם ד"ה מי שאחזו. [67] Bulimia nervosa. [68] ראה G.E.M. Russell, *Psychol Med* 9:429, 1979. [69] רמב"ם בפייהמ"ש, יומא שם. וראה בספרו הרפואי של הרמב"ם, פרקי משה ברפואה פט"ז סכ"ג-כ"ד, שתיאר הפרעה זו בעיקר בנשים בהריון, על רקע של הפרעה בקיבה. [70] epilepsy. ראה ע' נכפה. [71] hypo-glycemia. [72] Pest, Plague. [73] Yersinia pestis, אשר זוהה בשנת 1894 על ידי החוקר

המקרא מועברת המחלה בין בני אדם הנמצאים בצפיפות⁷⁸, ובמקומות סגורים⁷⁹. המחלה יכולה לעבור מעיר לעיר, ואפילו כשהערים מופרדות על ידי נהר⁸⁰. החזיר נחשב כגורם מעביר מחלות מדבקות, בגלל הדמיון של מערכת העיכול שלו לזו של בני אדם⁸¹. גם כשיש דבר בין הגויים, צריכים היהודים להתענות ולהתריע⁸², וברור שזו עצה אפידמיולוגית נכונה.

דבר ומגיפה באים על בני האדם בגלל חטאים⁸³. בעיקר נזכר הדבר כאזהרה ואיום על חטאי בני ישראל על ידי נביאי החורבן⁸⁴.

מספר מגיפות מתוארות במקרא, אם כי ברובם אין תיאור של המחלה שגרמה למותם של אנשים רבים: דבר מצרים⁸⁵, שהיה אחד מעשר המכות, פגע רק בבעלי החיים של המצרים, ולא בבני אדם. יש לציין כי אין במקרא, בחז"ל ובמפרשים תיאור מפורט על מהות המכה הזו, והתרגומים תירגמו 'מותנא', היינו מגיפה כלשהי שגורמת למוות; כשנכנסו המרגלים לארץ, היה הדבר נוגף את הגדולים מאנשי כנען, ומתעסקים בני העיר בקבורתם⁸⁶; במגיפה הקשורה לקורח מתו 14,700 אנשים, בנוסף ל-250 האנשים שהיו

באזורים שונים בגוף, עד להיתהוות בובון⁷⁴. המחלה מלווה בחום גבוה, צמרמורות, כאבי ראש, הקאות, שלשולים, חולשה קשה, ושינויים במצב ההכרה. התמותה ללא טיפול במחלה זו גבוהה מאוד. המחלה מועברת מחולדות ונברנים אחרים, וכן מהדבקה על ידי בני אדם חולים, באמצעות עקיצת פרעושים. ניתן למנוע את המחלה על ידי חיסון, ובעיקר על ידי ביעור והדברה של החולדות והפרעושים. כיום ניתן לטפל בחולי דבר ביעילות רבה על ידי תכשירים אנטיביוטיים מתאימים, ואם האיבחון נעשה מוקדם והטיפול ניתן בשלבים הראשונים של המחלה ניתן למנוע את התמותה כמעט לחלוטין. אכן בדרך כלל אין כוונת במקרא וחז"ל דווקא למחלה מסוימת, אלא הוא שם כללי לכל מחלה מדבקת, שגורמת למוות של מספר אנשים מאותה מחלה בסמיכות של זמן ומקום. דבר הוא, איפוא, שם נרדף למגיפה ולנגף⁷⁵. אמנם יש להדגיש, כי נגף משמש גם למוות של אדם בודד⁷⁶, בעוד שדבר ומגיפה משמשים תמיד לתיאור מותם של הרבה אנשים. ייתכן שמקור השם 'דבר' הוא בעובדה שכולם מדברים בו, בגלל החללים הרבים שהוא מפיל.

הדבר נחשב לקללה חמורה⁷⁷. לפי

[81] תענית שם; טושו"ע או"ח תקעו ג. וראה על כך בספרו של פרויס, עמ' 152. [82] תוס' תענית כא ב ד"ה אמרו. [83] לדוגמא: שמות ט ג-י; ויקרא כו כה; שמו"ב כד טו; זכריה יד יב. [84] בירמיה כ-20 פעם; ביחזקאל כ-15 פעם. וראה עוד במשנה אבות ה ח-ט. וראה מה שכתב בשערי תשובה לרבנו יונה, שער שלישי, אות' קיז-קיח. [85] שמות ט ג-ז. [86] תנחומא,

אלכסנדר ירסין, במכון פסטר. [74] bubon. מכאן השם הקליני לאחת הצורות של הדבר – הדבר הבובוני. [75] ראה במדבר יז יא; שם יז יג; שם כה ט; שמו"ב כב כא; ישעיה כב יז; דבהי"ב כא יד. [76] כגון שמו"א כה לח; שמו"ב יב טו; דבהי"ב יג טו. [77] ויקרא כו כה; ירמיה כח ח; יחזקאל יד יט; ועוד. [78] ויקרא כו כה. [79] יחזקאל ז טו. [80] תענית כא ב.

וכיו"ב, ומדע האפידמיולוגיה הרחיב את תחומי מחקרו ועיסוקו גם למצבים כאלו¹⁰⁰.

במאה ה-6 למנינם היתה מגיפת דבר איומה, שנמשכה כשני דורות, ואשר פגעה בכל ארצות האימפריה הרומית, והגיעה עד לאירופה הצפונית. לפי האומדן נספו במגיפה זו כ-100 מיליון בני אדם, שהיוו כמחצית האוכלוסיה של אזור הים-התיכון באותו זמן. מתחילת הספירה ועד המאה ה-17 תוארו למעלה מ-150 מגיפות קשות.

בימי הביניים היו מספר מגיפות כלל-עולמיות קשות, והידועה שבהם היתה המגיפה השחורה, שהיא מחלת הדבר. במשך כ-6 שנים, בין השנים 1346-1352, גרמה מגיפת ה'מוות השחור' למותם של כ-20-25 מיליון בני אדם, מספר שהיווה כרבע עד מחצית האוכלוסיה באירופה ובאנגליה באותם הימים¹⁰¹. ההשערה הרווחת היא, שפרוות שיובאו מאסיה

קשורים ישירות עם קורח⁸⁷; במגיפה בבעל פעור מתו 24,000 איש⁸⁸; במגיפה בימי דוד, בעקבות החטא של מניין האנשים, מתו 70,000 אנשים⁸⁹; רבים מהפלשתים שלקחו את ארון ה' הוכו ומתו במחלת העפלים = הטחורים⁹⁰. יש הסבורים שהמדובר בדיזנטריה, שהיא מחלה זיהומית של מערכת העיכול הגורמת לשלשולים⁹¹, ויש הסבורים, שהעופל הוא הבובון של מחלת הדבר⁹²; 50,070 מאנשי בית שמש מתו מפני שראו את ארון ה'⁹³; 185,000 מחיילי צבא אשור של סנחריב הוכו בלילה⁹⁴. על מגיפה זו דנו חז"ל⁹⁵, וכן יוסף בן מתתיהו⁹⁶, וחוקרים אחדים⁹⁷, אשר העלו השערות שונות על מהות המגיפה. ואמנם, גם תבוסה במלחמה, המלווה בתמותה רבה של לוחמים, מכונה מגיפה⁹⁸ ונגף⁹⁹. גם מבחינה רפואית השתנו הדגשים, וכיום מתייחסים כמגיפה גם למחלות או לפגיעות שאינן זיהומיות-מדבקות, כגון מחלות לב, מחלות מדבקות, תאונות

שלח, ז. [87] במדבר יז יד. [88] במדבר כה ט. [89] שמו"ב כד טו. וראה עוד בספרו של יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים ז:324. [90] שמו"א ה ט"ב. [91] יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים 2:300. [92] ראה באנציקלופדיה העברית, כרך יא, ע' דבר, עמ' 871; ש.ה. בלונדהיים, קורות א:265, 1955. וראה עוד על מהות המחלה הזו בספרו של פרויס, עמ' 154-156. [93] שמו"א ו יט. [94] מל"ב יט לה; ישעיה לז לו. וראה עוד בדבה"ב לב כא. [95] ראה סנהדרין צד ב-צה א; מגילה לא ב; שמות רבה יח ה; ילקוט שמעוני, ישעיה פ"י רמז תטו. [96] קדמוניות היהודים, כרך ב, ספר י, פ"א סע' 21. על פי תיאורו ייתכן שהמגיפה נבעה משתיית מים מזהמים. [97] ראה — ש.י. פייגין, בספר מסתרי העבר: מחקרים במקרא ובהיסטוריה עתיקה, תש"ג, עמ' 88 ואילך; ז.

יעבץ, תולדות ישראל, תרפ"ז, ח"ב עמ' 140 ואילך; מ. ואהלמן, תקופת ישעיהו וחזונו, תרפ"ט, עמ' 267 ואילך; ד. ילין, חקרי מקרא: באורים חדשים במקראות (ישעיהו), תרצ"ט, עמ' צא ואילך; נ. רוגין-מאור ונ. רוגין, הרפואה קלו:650, 1999; י. מרגולין, הרפואה קלח:171, 2000. חוקרים אלו מדברים על מחלת חום פתאומית, על רעידת אדמה, על שריפה או על ידי הדף אוויר אדיר. [98] שמו"א ד יז; זכריה יד יב. [99] ויקרא כו יז; שמו"ב י טו. וראה עוד על המשמעות של מחלות מדבקות במקרא במאמר S. Kottel, *Isr J Med Sci* 30:499, 1994. [100] על המגיפה העולמית המודרנית שנגרמה על ידי נגיף האיידס — ראה ע' אידס. [101] ראה סיכום הנתונים באנציקלופדיה עברית, כרך יא, ע' דבר, עמ' 871 ואילך. וראה שם על מגיפות דבר נוספות בשנות ההיסטוריה.

שלא היה אדם בריא שיכול היה לטפל בחולים¹⁰⁶. המחלה גרמה לאבעבועות¹⁰⁷, ולהפלות מוקדמות¹⁰⁸. מי שחלה והבריא היה מחוסן, ולא חלה עוד¹⁰⁹.

עיר שיש בה דבר, מתענים אנשי העיר ומתריעים. איזהו דבר? אם יש בעיר חמש מאות איש, ומתו בה שלושה מתים בשלושה ימים זה אחר זה, הרי זה דבר; היו בה אלף, ויצאו ממנה ששה מתים בשלושה ימים זה אחר זה, הרי זה דבר; יצאו ביום אחד, או בארבעה ימים, אין זה דבר; וכן לפי חשבון זה. היה דבר במדינה, ושיירות הולכות ובאות ממנה למדינה אחרת, שתיהן מתענות, אף על פי שהן רחוקות זו מזו¹¹⁰. ודווקא אם מתו בה בחורים, אבל נשים, קטנים וזקנים אינם בכלל מנין אנשי המדינה לעניין זה¹¹¹. אכן, האחרונים פסקו, שבזמן הזה אין מתענים כלל בזמן הדבר, ואין מתאבלים בשעת הדבר, כי מצב החולים עלול להחמיר עקב כך¹¹².

העצה העיקרית של חז"ל ושל הפוסקים היא לברוח מן העיר בזמן שיש בה דבר¹¹³. הפוסקים קבעו, שהחובה

לאזור הוולגה שברוסיה, נשאו פרעושים נגועים בחיידק הדבר, וגרמו להתפרצות המחלה באזור. משם התפשטה המחלה לאורך מורד נהר הוולגה עד לים השחור, ומשם הגיעה בספינות לנמלי איטליה ומהם לכל רחבי אירופה¹⁰². גם באזור ארץ ישראל פגעה המגיפה באותם ימים: בעזה מתו כ-22000 איש, בקיסריה לא נותר אדם חי, בקהיר מתו בשיא המגיפה כ-10000 איש ליום, וקפריסין איבדה כמעט את כל אוכלוסייתה¹⁰³.

בעת החדשה נרשמו מגיפות דבר מוגבלות יחסית בהודו ובאפריקה. בישראל היתה מגיפת דבר בשנת 1799, אשר פגעה בצורה קשה בצבאו של נפוליאון ביפו ובעכו, כאשר מתוך 2200 הרוגי הצבא הצרפתי היו כ-1000 שמתו בגלל הדבר, ובתוכם 44 רופאים¹⁰⁴.

גדולי ישראל בתקופות אלו התייחסו בהרחבה למגיפות אלו, תיארו אותם בפירוט רב, הגדירו את המקומות בהם התרחשו, תיארו ניסיונות טיפוליים, ונתנו עצות כיצד להתנהג¹⁰⁵. במקומות מסויימים היה מספר החולים כה רב, עד

פ"ו סי' כו; שו"ת חות יאיר סי' ס. [110] תענית כא א-ב; רמב"ם תעניות ב ב;ה; טוש"ע או"ח תקעו ב. [111] ירושלמי תענית ג ד; רמב"ם שם, וראה בלח"מ שם; טוש"ע שם, ומ"ב שם סק"ה. [112] מג"א סי' תקעו סק"ב; מ"ב שם סק"ב. וראה עוד בע' השתנות הטבעים הע' 154 ואילך. [113] ב"ק ס ב, ובמהרש"א שם; שו"ת מהרי"ל סי' נ; רמ"א יו"ד קטז ה. ועצה זו נרמזה כבר על ידי הנביא ירמיהו – כא ט-י. וראה בביאור הגר"א יו"ד סי' קטז סקט"ז; תו"ת דברים פל"ב אות עה. וראה עוד ברבנו בחיי עה"ת במדבר טז כא; שו"ת רשב"ש סי' קצה; יש"ש ב"ק

וראה עוד על המוות השחור בספר R.S. Gottfried, *The Black Death*, New York, The C. MacEvedy, *Sci* [102]. Free Press, 1983. *Am* 258:118, 1988; M.A. Neil, *Rev Infect Dis* 13:658, 1991. [103] ראה ר. מוסרי ואח', הרפואה קכח:242, 1995. [104] ראה נ. לוי, הרפואה קכח:820, 1995. [105] ראה מיקבץ תשובות בנידון בספרו של צימלס, עמ' 99-100. [106] ראה שו"ת חות יאיר סי' ס. [107] שו"ת רדב"ז ח"ב סי' תרפב. הכוונה כנראה לבובון של הדבר. [108] שו"ת מהרשד"ם חאבה"ע"ז סי' קצ. [109] שו"ת הרדב"ז שם. וראה עוד ביש"ש ב"ק

לברוח מן העיר בזמן מגיפה חלה על כולם, פרט לאלו שכבר חלו במחלה זו, כנראה בהנחה שהם מחוסנים מהמחלה עקב חשיפתם הקודמת, או אלו המסוגלים להיות לעזר לאחרים בשירותם¹¹⁴. העצה ההלכתית היא לברוח בתחילת המגיפה, אבל כאשר המגיפה כבר התפשטה, עדיף שלא לצאת מהבית ומהעיר¹¹⁵. קריאה מיוחדת קראו הפוסקים להורים לצאת עם ילדיהם ממקומות המגיפה¹¹⁶.

בגלל החשש מפני התפשטות המחלה והדבקה בה, התירו הפוסקים שינויים שונים בדיני הקבורה של אנשים שמתו עקב זיהומים ומגיפות¹²⁰.

דלקת — ראה חום.

דם — מי שאחזו דם¹²¹ הוא מצב של עודף דם¹²².

היה דבר בעולם, ואמרה אשה שבעלה מת בדבר — יש אומרים שהיא נאמנת¹¹⁷, ויש אומרים שאינה נאמנת¹¹⁸.

הדרוקן — מקור השם הוא מילה יוונית שמשמעותה מים. חז"ל תיארו שלוש צורות קליניות של מחלה זו¹²³, כשהביטוי העיקרי הוא נפיחות כללית, או נפיחות הבטן¹²⁴, ולחולים אלו יש ירוקת פנים¹²⁵, וכנראה הכוונה לחיזורן¹²⁶. הדרוקן הוא אחד המצבים הגורמים למוות

מנהג קדום היה להעמיד חופה של יתומים או עניים בבית העלמין כסגולה לעצירת מגיפות¹¹⁹.

שולחן העזר ח"ב סי' ז. וראה בס' השואה במקורות רבניים, עמ' 358 ואילך, על מנהג זה בגטאות שונים בעת השואה. [120] ראה שו"ת שבות יעקב ח"ב סי' צו; שו"ת ערוגת הבושם ח"ב חיו"ד סי' רנא. וראה פת"ש יו"ד סי' שסג סק"ה. וראה מאמרו של הגר"ש גורן, תחומין, כג, תשס"ג, עמ' 93 ואילך, בעניין שינויים בקבורת חללי אב"כ. [121] שבת נג ב; בכורות לג ב. [122] polycythemia. וראה פרויס, עמ' 305. אמנם רש"י כתב אינפונדר"א, שפירושו שלשול, וראה רש"י ב"ק מז ב ד"ה התריז, ובס' אוצר לעזי רש"י. [123] על משמעותם הקלינית — ראה בספרו של פרויס, עמ' 167. [124] כלה רבתי, א; שבת לג א. וראה שם, שמספר אמוראים סבלו ממחלה זו. כמו כן תיאור האשה הסוטה לאחר שתיית המים המאורים, שגורמים לה לירך נופלת ולבטן צבה (במדבר ה כא), מתאים לתיאור ההדרוקן, וכן כתב יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים ספר ג, פי"א, 6. [125] תוס' יבמות ס ב ד"ה סימן. [126] ביחס לזיהוי הצבע הירוק — ראה בע' מילה הע' 549 ואילך.

פ"ו סי' כו; צימלס, עמ' 100-106. וראה עוד בע' בריאות הע' 186 ואילך. [114] יש"ש ב"ק פ"ו סי' כו. [115] יש"ש שם; רמ"א שם. [116] ראה של"ה שער האותיות, סג ב; מג"א סי' תרכו סק"ג. על גישות הנוצרים ומוסלמים ביחס לבריחה בזמן מגיפה — ראה פרויס, עמ' 152-153; צימלס, עמ' 103-106; הרפואה והיהדות, עמ' 37-39. וראה על המשמעות האפידמיולוגית של עצות חז"ל בהתנהגות בזמן מגיפה — N. Zilber and S. Kottek, *Koroth* — 9:249, 1985. [117] יבמות קיד ב, מחלוקת אם נאמנת אם לאו; רמב"ם גירושין יג ז (וראה בגיטאות השונות בשיטת הרמב"ם באוצה"פ סי' יז ס"ק תטז); המחבר, שו"ע אבהע"ז יז נה. [118] טור ורמ"א, אבהע"ז יז נה; שו"ת הר"ן סי' ג; יש"ש יבמות פט"ו סי' ג. וראה באוצה"פ שם בשיטות האחרונים בנידון. וראה עוד שם כשהאשה אמרה 'קברתי' וכן פרטי דינים בעד אחד המעיד שמת בעלה בדבר, עיי"ש. [119] ראה שו"ת מהרש"ם ח"א סי' מ; משמרת שלום, חלק דינים, הלכות שמחות אות ח סקל"ט;

פתאומי¹²⁷. ואמנם כאשר סיבת הבצקות היא אי-ספיקת לב, ישנה סבירות למוות פתאומי¹²⁸.

לתורה מצינו את המונחים הבאים למחלות חום: קדחת, דלקת, חרחור¹³⁴. דלקת בשפה העברית המודרנית מתייחסת לשם כללי בפתולוגיה, המציין תגובה רקמתית לגירויים הגורמים נזק בגוף, ובין יתר הסימנים של הדלקת כלול גם חום מקומי¹³⁵. אך בהקשר המקראי מדובר במחלת חום. חרחור — יש שמשמע ממנו שאין המונח מתייחס למחלת חום¹³⁶; ויש מי שפירש את המונח כמתייחס למחלת חום¹³⁷. יש מי שכתב, שכל המונחים הללו מתייחסים לדרגות הולכות וגדלות של מחלות חום¹³⁷; ויש מי שכתב, שקדחת היא חום יום-יומי, ודלקת היא חום שלישוני או רביעוני¹³⁸. לפי פירוש זה מדובר בשתי צורות של מחלת קדחת-הביצות¹³⁹.

הסיבה העיקרית למחלת ההדרוקן היא עבירת זנות¹²⁹. גורמים אחרים למחלה זו הם רעב, כשפים¹³⁰, והפרעות כלייתיות¹³¹. כאשר הסיבה לבצקות היא רעב, מדובר בתמונה דומה לשחפת המקראית.

סביר להניח, שהדרוקן היא תיסמונת של בצקות כלליות¹³², או מיימת¹³³.

המופיליה — ראה ערך מילה.

חום — חום גוף גבוה הוא סימן שכיח במחלות רבות, ובעיקר במחלות זיהומיות. במקרא ובתלמוד מצינו מונחים שונים לחום גוף גבוה, אך ברוב המקרים לא ניתן

דברים שם. [137] רש"י דברים שם. ואולי הוא דומה למה שנאמר במשנה טבול יום א ג, שהכוונה לחלק שנחרך ונשרף בכבר לחם בעת האפיה, והוא לשון חום ואש. [138] א"ע דברים שם. [139] היינו malaria. שם המחלה נגזר משתי מילים איטלקיות mal arie, שפירושו אוויר רע. בלשון העברית המודרנית נקראות כל צורות המחלה הזו בשם קדחת-הביצות. המחלה נגרמת על ידי מינים שונים של הפרוטוזואה Plasmodium, אשר מועברים לאדם על ידי עקיצת יתושי אנופלס. המחלה מתבטאת בעיקר בהתקפות מחזוריות של צמרמורות, חום גבוה, והזעה מרובה, ומלווים בתשישות כללית. קדחת שלישונית נגרמת על ידי הזון P. vivax, והיא מאופיינת בהתקפות של גלי חום המופיעות כל 48 שעות; קדחת רביעונית נגרמת על ידי הזון P. malariae, ובו התקפי החום מופיעים כל 72 שעות; הזון P. falciparum גורם להתקפי גלים של חום בצורה בלתי סדירה, ולעתים חסרה מחזוריות מוגדרת. המלריה היתה מוכרת היטב

[127] עירובין מא ב. [128] פרויט, שם. [129] האשה הסוטה (במדבר ה כא); סימן לעבירה — הדרוקן (שבת לג א; יבמות ס ב), היינו על ידי עבירה בא הדרוקן (תוס' יבמות שם ד"ה סימן). [130] שבת שם. [131] ראה ע' כליות הע' 56 ואילך. [132] edema. [133] ascites. אמנם רש"י עירובין מא ב ד"ה הדרוקן כתב, שהיא חולי הפה מושג"א, ובאוצר לעזי רש"י (541) תירגם פטרת (מחלת הפה), וראה מה שכתב בהסבר זה. ומעניין לציין, שאותו מושג צרפתי כתב רש"י גם ביחס לצפדינא — ע"ז כח א, ומשמע שלדעתו הדרוקן וצפדינא היא אותה מחלה, אך כבר העיר בהגה' הב"ח עירובין שם, שלא משמע שהדרוקן היא חולי הפה אלא חולי הבטן. יתר על כן, רש"י בעצמו בברכות כה א ד"ה הדרוקן כתב, שהוא חולי המצבה את הכרס, ובעיקר יש לציין כי פירוט התיאורים בחז"ל לא מתאים למחלת הצפדינה, וצ"ע. [134] דברים כח כב. קדחת מוכרת גם ביקרא כו טו. [135] inflammation. [136] תרגום יונתן,

בטיפול במחלות חום, הבדילה הגמרא במשך הזמן של החום – יום אחד, שני ימים, שלושה ימים, או חום ממושך¹⁵⁰. יתכן שמדובר כאן במחלת קדחת-הביצות, עם חלוקה קלינית לפי קצב ההתקפים של גלי החום¹⁵¹.

תלגא¹⁵² – כנראה מדובר בחום עם צמרמורת וחיוורון, או חום שנובע מצינה וקור, שכן תלגא הוא מלשון שלג, שהוא קר ולבן.

אחיל¹⁵³ – חום שגורם לכאבי עצמות. אולי הכוונה לחום המלווה דלקת עצמות¹⁵⁴.

יש חום גוף שנחשב לטבעי, ולא מרמז על מחלה כלשהי, והוא נקרא צמרא¹⁵⁵.

חום גבוה בחורף מעיד על מחלה קשה יותר מאשר בקיץ¹⁵⁶. יש מי שכתב,

בתלמוד מצינו מספר מונחים למחלות חום, שברובם קשורים למושגי חום: אש, שמש, חמה¹⁴⁰, וחלקם קשורים לתופעת הלוואי של מחלת חום שהיא צמרמורת:

שלוש צורות של חום עם צמרמורת וסימור שיער מתוארות בתלמוד: צימרא ברא¹⁴¹; צימרא גוונא¹⁴²; אשתא צמירתא¹⁴³. צורה זו נחשבת למחלה מסוכנת, שמותר לחלל עליה את השבת¹⁴⁴, וכמו כן מותר להאכיל חולה כזה מפירות ערלה¹⁴⁵.

אשתא דגרמי¹⁴⁶ – הכוונה למחלת חום הגורמת לכאב עצמות¹⁴⁷.

חמה¹⁴⁸ – חום גבוה. שם זה לקוח מכינוי השמש, שהיא חמה ביותר.

שמשא בת יומא, שמשא עתיקתא¹⁴⁹ – הדימוי לשמש מובן, לפי שהשמש היא חמה ביותר.

א. רש"י תירגם מלוי"ד, וראה בהע' קודמת. [147] אולי הוא זהה למושג אחילו – ראה להלן הע' 153. [148] ע"ז כח ב; בראשית רבה יט א. [149] גיטין סז ב. [150] עתיקתא = chronic. [151] ראה לעיל הע' 139, בתיאור המלריה. וכן נראה בעניין אשתא תלתא – שבת סז א; אשתא בת יומא – שבת סז ב; סנהדרין מז ב. וראה בערוך, ע' אש (א). [152] גיטין סז ב. [153] ברכות לב א; גיטין ע א. וראה שם על הסיבות להופעת מחלה זו. על מקור השם ראה בספרו של פרויס, עמ' 163. [154] osteomyelitis. [155] פסחים נה ב; חולין נא א. [156] יומא כט א. ואגב, הלשון 'סתו' במקרא (שה"ש ב יא) ובחז"ל פירושו חורף, כפי שפירש"י בשה"ש שם וביומא כן, ולא כפי שבימינו מכונים החדשים תשרי-כסלו, שהם

בעולם העתיק, והיפוקרטס כבר הבדיל בין הסוגים הקליניים השונים של המחלה. [140] מקור כזה משותף להרבה שפות, שבהן מחלת חום נקראת Fever, שמקורו במושג אש=fire. [141] גיטין סט ב. רש"י תירגם צמרי – פיוריא, והכוונה לחום, כמו fever. [142] גיטין שם. [143] שבת סז א; פסחים כה ב; ע"ז כח א. [144] ע"ז כח א; רמב"ם שבת ב ה; טוש"ע או"ח שכח ז. וראה במ"ב שם סקי"ט, שזיהה מחלה זו כטיפו"ס וכדומה. [145] פסחים כה ב. רש"י תירגם מלוי"ד, כלומר מיחושים או מחלה באופן כללי, וכאן הכוונה למחלת חום, וכן תירגם אשתא דגרמי – ראה בהע' הבאה. וראה להלן הע' 150, ביחס לצמרא הטבעי; וראה בע' כליות הע' 69 ואילך, בעניין צמירתא, שהיא מחלה שונה. [146] ברכות לב

שמדובר על עוצמת המחלה¹⁵⁷, אך אולי יתכן לפרש שמדובר על שכיחות המחלה, אמנם מחלות חום שכיחות יותר בחורף.

עוית — מחלה הגורמת לכיווץ שרירים¹⁶⁶. אופי המחלה המדויק לא התפרש, ויש הרבה מצבים חולניים שתוצאתם היא התקפים של כיווץ שרירים. לפי חז"ל עוית באה כעונש למי שמשמש בעמידה¹⁶⁷, וכן קורית המחלה לכל מי שהסתכל על בני עם העוים¹⁶⁸.

פודגרא¹⁶⁹, או ציניית¹⁷⁰ — מחלה הפוגעת ברגליים¹⁷¹. יש מי שכתבו, שציניית היא מכה שתחת פרסת הרגל¹⁷²; ויש מי שכתבו, שציניית היא חולי הנקרא בערבית 'סלעה', וחכמים קוראים אותה בת ארעא, לפי שמוגלתה עבה וגופה קשה, והיינו שמדובר במכה המתהווה ברגליהם של ההולכים יחף, על ידי שמתבקע העקב ומתמגל בפנים, או שנצרך הדם בפנים בגלל דריכה על חוד אבן, ונהפך לדלקת¹⁷³. פודגרא היא מילה מורכבת

בדרך כלל מהווה חום גבוה סימן למחלה, וגם כיום מהווה חום גבוה סימן מחשיד למחלה, שיכולה להיות מסוכנת, ושצריך לחלל בגללה את השבת, אלא אם כן הוכח על ידי רופא אחרת¹⁵⁸. יש שראו בחום שליח של מלאך המוות¹⁵⁹. לעומת זאת, יש שחום נחשב לגורם חיובי, שכן החום נחשב ככוח מזין¹⁶⁰, ובתור שכזה הוא יעיל לפחות ששה ימים, אך לא יותר משנים עשר יום¹⁶¹. מחז"ל היה מי שסבר שהחום מגין על הגוף¹⁶², ואולי זה במובן של ביטוי למנגנון הגנה של הגוף מפני פלישת גורמי מחלה¹⁶³.

הדיבור קשה לחולים עם חום גבוה¹⁶⁴.

חינכי — ראה אסכרה; חרחר — ראה חום; מגיפה — ראה דבר; סרונכי — ראה אסכרה; עינבתא — ראה אסכרה.

שרירים. [167] גיטין ע א. [168] חולין ס ב. [169] סוטה י א; סנהדרין מח ב; במדבר רבה כג יג; תנחומא, מסעי יב. [170] ירושלמי שבת ו ו. [171] המלך אסא חלה לעת זקנתו ברגליו (מ"א טו כג), ולדעת חז"ל (סוטה י א) הוא סבל מפודגרא. וראה רש"י שם, שגם בלשון הלועזית שהיתה מדוברת בסביבתו נקראה המחלה כך. בהנחה שהמלך אסא סבל משגדון (ראה בהערה הבאה) — יש מי שהסבירו את סיבת מותו המהירה ממחלה שבדרך כלל איננה קטלנית, בגלל סיבוך של המחלה בפגיעה כלייתית מסוג urate nephropathy, או סיבוכים כלייתיים אחרים המלווים לעתים את מחלת השגדון — ראה ד. נברסקי ומ. אליס, הרפואה קלה: 58, 1998. [172] רש"י שבת סה א ד"ה בת; טושו"ע או"ח שא כח. [173] פיהמ"ש לרמב"ם שבת

העונה שבין הקיץ לחורף. [157] רש"י שם. [158] ראה שו"ת אגרות משה חאו"ח ח"א סי' קכט; שו"ת ציץ אליעזר ח"ח סי' טו פ"ז אות ג; שמירת שבת כהלכתה פל"ב סי"א, ופל"ג סי"א. וראה בע' שבת הע' 361 ואילך. [159] נדרים מא א. [160] יבמות עא ב; סנהדרין קח ב. [161] סנהדרין שם. וראה ברש"י שם ד"ה אין לך. [162] נדרים מא א-ב. [163] ראה פרויס, עמ' 161. [164] נדרים מא א, לפי גירסת הרא"ש והגרא"א. וראה בע' בקור חולים הע' 118 ואילך. [165] שבת סז א; ע"ז כח ב. וראה שם בדרכי הרפוי של מורסה זו. בעצם מדובר ב-furuncle — ראה פרויס, עמ' 194. [166] ראה רש"י ישעיה כא ג. וראה רש"י חולין ס ב ד"ה עוית שכתב שהוא קרנפ"א בלעז, ובאוצר לעזי רש"י פירש שהכוונה להתכווצות

משתי מילים יווניות¹⁷⁴. מקובל לחשוב, שמדובר במחלת השגדון¹⁷⁵. מחלה זו מתבטאת בעלית רמת חומצת השתן בדם, ובשקיעה של גבישי חומצת שתן במקומות שונים. השקיעה בכליות גורמת ליצירת אבני כליות, והשקיעה בפרקים, ובאופן טיפוסי בפרקי בוהני הרגלים, גורמת לכאבים עזים. אכן יש הסבורים, שכל כאב בכפות הרגלים, מסיבה כלשהי, מכונה פודגרא¹⁷⁶; ויש הסבורים, שהפודגרא היא נמק ברגלים¹⁷⁷.

קדחת — ראה חום.

צינית — ראה פודגרא; צמרא; צמירתא — ראה חום.

קורדייקוס¹⁸³ — מצב בלבולי זמני וחולף, שבו האדם איננו מבחין בין שחור לאדום¹⁸⁴, והוא תוצאה של שתיית יין מגיתר¹⁸⁵. בהסבר מצב רפואי זה מצינו דעות אחדות — יש מי שכתב, שהכוונה לדפיקות לב, והזיעה ניגרת מהגוף¹⁸⁶, ואולי הכוונה לאוטם בשריר הלב; יש מי

שפדינא¹⁷⁸, או צפרנא¹⁷⁹ — מחלה שלפי חז"ל סימנה המובהק הוא דימום מהחניכיים¹⁸⁰, והמחלה מתפשטת מהפה לתוך מערכת העיכול. רבי יהודה הנשיא,

המחלה המודרנית. אמנם בברכות נו א, התירגום של רש"י הוא שיניים טוחנות, וכן משמע פירושו ביומא פד א, וכן כתבו התוס' ע"ז כח א ד"ה ככי, שהם השיניים הגדולות. [181] ראה במקורות הנ"ל. [182] Scurvy. אכן רש"י בב"מ ובע"ז שם תירגם מושג"א, שפירושו פטרת — ראה אוצר לעזי רש"י. אך יש לציין, כי רש"י תירגם באותו מושג (מושג"א) גם את המושג הדרוקן — עירובין מא ב. וראה בספרו של פרויס עמ' 2-171. [183] על משמעות השם, ומקורותיו ברפואה היוונית — ראה בספרו של פרויס, עמ' 320-321. [184] ירושלמי תרומות א א. וראה שם, שמשמע שמדובר בשוטה, וראה ע' שוטה הע' 85. וראה בחז"א אבהע"ז סי' פו סק"ח, שמדובר במצב שמבעתו הרוח, וזה אינו כבלבול הדעת של שוטה, ואינו אלא לשעה, וכל ביעתותא דרוח בכלל זה, שאינן אלא מיחושים קלים לפי שעה, ומה שאמרו דר"י מדמה לשוטה, היינו דגזרו בו משום שוטה גמור. [185] גיטין סז ב. [186] ערוך ע' קרדייקוס.

שם, לפי תירומו ופירושו של הרב קאפח; וראה בספרו של פרויס, עמ' 168. [174] pod = רגל, agra = עווית של כאב. על מחלה זו בכתביו הרפואיים של הרמב"ם ראה — פרקי משה ברפואה פ"ט סק"ג וסק"א, ושם פכ"ב סנ"ז. [175] gout. כך סבורים חוקרים אחדים — ראה F. Rosner, JAMA 207:151, 1969; F. Rosner, Ann Intern Med 86:833, 1977; F. Rosner, Arthritis Rheum 26:236, 1983; A.D. Vries, NY State J Med 75:452, 1975; ד. נבריסקי ומ. אליס, הרפואה קלה: 58, 1998. [176] ראה בספרו של פרויס, עמ' 168. [177] gangrene. ראה במאמרם של א. דה-פריס, א. וינברגר, קורות, ו, טבת תשל"ה, עמ' 561 ואילך. [178] יומא פד א; ע"ז כח א. [179] ב"מ פה א. ראה בספרו של פרויס בתרגומו האנגלי של רחנר עמ' 171, הע' 286. [180] בלשון חז"ל הדימום הוא מה'ככי', ולפי תירגום רש"י למושג זה בע"ז כח א הכוונה לחניכיים, והוא מסתבר יותר מבחינה רפואית, כמבואר להלן בהגדרת

למצב הגופני הירוד ביותר לאחר רעב ממושך¹⁹⁶. אכן, אין עדות במקרא ובחז"ל שהכוונה למחלה הנקראת בשם זה בעברית המודרנית¹⁹⁷.

שימשא — ראה חום; תלגא — ראה חום.

ה. נשיכות והכשות¹⁹⁸

אריה — ראה חיות גדולות; ביני — ראה עלוקות; ברדלס — ראה חיות גדולות; דוב — ראה חיות גדולות; זאב — ראה חיות גדולות; זיבורא — ראה צירעה.

חיות גדולות נחשבות כמזיקות וכממיתות¹⁹⁹. דוגמאות לחיות כאלו: זאב, שיכול להיות מסוכן גם לבני אדם, בעיקר לתינוקות²⁰⁰, ולבהמה דקה אבל לא לבהמה גסה²⁰¹; אריה; דוב; נמר; ברדלס²⁰², שיש שמשמע ממנו שהיא חיה

שכתב, שמדובר באחת הצורות של מחלת הכפיון¹⁸⁷; יש מי שסבור, שמדובר במצב הבלבולי שלאחר שתיית אלכוהול¹⁸⁸; ויש מי שסבור, שהוא מצב בלבולי הקורה עקב ירידה ניכרת ברמת הסוכר בדם, לאחר אכילה עשירה בפחמימות¹⁸⁹.

מי שנתקף בקורדייקוס, ואמר כתבו גט לאשתי, לא אמר כלום; אמר כתבו גט לאשתי, ואחזו קורדייקוס, וחזר ואמר אל תכתבו, אין דבריו האחרונים כלום¹⁹⁰.

שבץ¹⁹¹ — הוא עווית ואפיסת כוחות התוקפת את האדם לפני מותו¹⁹². אין עדות במקרא ובחז"ל, שמדובר בהכרח באותה מחלה בצורתה במודרנית, המתייחסת לשבץ-לב, או לשבץ-מוח, במובן של אוטם שריר הלב, או אוטם מוחי¹⁹³.

שחפת¹⁹⁴ — חולי שמשחף את הבשר, דומה לניפוח שהוקלה נפיחתו, ומראית פניו זעופה¹⁹⁵. על פי תיאור זה, הכוונה

מפני שפעמים רבות אוטם שריר הלב או אוטם המוח גורם למוות מהיר. [194] ויקרא כו טז; דברים כח כב. [195] רש"י ויקרא שם. וראה בא"ע שם, שכתב שהוא חולי ידוע, אך לא פירשו. [196] marasmus. וראה שבת לג א, אחת הצורות של הדרוקן מתאימה לבצקת הכללית בזמן רעב. [197] שחפת = tuberculosis, T.B. זו היא מחלה זיהומית מדבקת מוגדרת, אשר נגרמת על ידי חיידק מיוחד Mycobacterium tuberculosis. וראה עוד בספרו של פרויס, עמ' 164. [198] תיאור בעלי החיים המזיקים לפי סדר א-ב. [199] ב"ק טו ב; סנהדרין טו ב. [200] ראה משנה תענית ג ו. [201] ראה משנה חולין ג א. [202] בויהוי חיה

[187] פיהמ"ש לרמב"ם גיטין ז א. וראה בע' נכפה. [188] היינו delirium tremens — ראה בספרו של פרויס, עמ' 320-321. [189] היינו post-prandial hypoglycemia — ראה מאמרו של י. לוי, אסיא, ו, תשמ"ט, עמ' 59. [190] גיטין סז ב; רמב"ם גירושין ב יד; טוש"ע אבהע"ז קכא א-ב. [191] שמו"ב א ט. בעניין מקור השם ראה תנחומא מצורע ב — אין שבץ אלא בגדי כהונה, שנאמר (שמות כח יג) 'ועשית משבצת זהב, והיינו ששאל מת בגלל קטגוריא של נוב עיר הכהנים, וראה רלב"ג שם. ובתירגום יונתן — 'רתיתא', היינו רטט ורעדה. [192] ר"ק שם. [193] היינו infarct. וייתכן שהביטוי המקראי הושאל למחלה המודרנית,

שנשאר בחיים לאחר הופעת סימני המחלה. הדרך למנוע את המוות היא לטפל בחולה בתקופת הדגירה שלאחר הנשיכה, לפני הופעת סימני המחלה.

סימני כלב שוטה הם²¹¹ — פיו פתוח, ריר נוזל מפיו, אוזניו סרוחות (היינו גדולות ומכופלות למטה)²¹², זנבו מונח בין ירכותיו, מהלך בצידי דרכים, נובח ואין קולו נשמע. על פי גירסה אחרת²¹³ במקום 'מהלך בצידי דרכים' כתוב 'מהלך לצדדים', ואולי הכוונה להליכה חסרת שיווי משקל²¹⁴. סימן נוסף הוא שהכלבים נובחים בו²¹⁵. חז"ל ידעו, שכל החולים בכלבת מתים²¹⁶, אם כי תואר בתלמוד אדם אחד שננשך על ידי כלב שוטה²¹⁷, וייתכן שהכוונה לטיפול בשלב הדגירה, לפני הופעת סימני המחלה.

כלב שוטה מותר להרוג אפילו בשבת בכל מקום, ואפילו אין הוא רץ אחרי האדם²¹⁸.

נחשים — ידועים בעולם כ-2,500 מינים של נחשים, מהם כ-400 ארסיים; בארץ מצויים כ-36 מיני נחשים, מהם רק שמונה ארסיים לאדם. הנחש הארסי הנפוץ

קטנה מקבוצת החולדות²⁰³, יש שכתבו שיש שתי חיות שונות שנקראות בשם זה, ואחת היא נחש האפעה²⁰⁴, ויש מי שזיהה את הברדלס עם נמר-צ'יטה, שהוא המהיר בין החיות הטורפות²⁰⁵; ונחש²⁰⁶. חיות אלו מטבע ברייתן מועדות להזיק, ואפילו הן בני תרבות, לפיכך אם הזיקו או המיתו, חייב בעליהם לשלם נזק שלם²⁰⁷. כל בעלי החיים שהמיתו אדם, כשהם בני תרבות, ויש להם בעלים, נידונים בבית דין של עשרים ושלושה²⁰⁸.

חיה רעה שנשתלחה, אפילו לא הזיקה אלא נראית בלבד, מתענים ומריעים בכל מקום, אפילו הרחוקים²⁰⁹.

יאלו — ראה עלוקות.

כלב שוטה — הכוונה לכלב נגוע בכלבת²¹⁰. זוהי מחלה זיהומית חריפה, הנגרמת על ידי נגיף הכלבת. המחלה מועברת לאדם עם הרוק של החיה הנגועה, בדרך של נשיכה, או לקיקת פצע. הנגיף חודר דרך מערכת הדם אל המוח, וגורם בו לדלקת קטלנית. זמן הדגירה באדם יכול להימשך ממספר ימים ועד לשנים. המוות מתרחש תוך 3-5 ימים מהופעת המחלה, ולא ידוע על אדם

ב ז; טושו"ע או"ח תקעו ו. וראה בנו"כ הרמב"ם והשו"ע בפרטי דינים שונים. [210] Rabies. [211] יומא פג ב. [212] רש"י שם. [213] ירושלמי יומא ח ה. [214] ataxia. [215] ירושלמי שם. [216] מימיו אל יאמר לך אדם שנשכו כלב שוטה וחיה — ירושלמי שם. [217] בבלי יומא פג ב. [218] שבת קכא ב; רמב"ם שבת יא ד. וראה טושו"ע או"ח שטז י, ובמ"ב שם סקמ"ו. וראה עוד בס' שמירת שבת

זו ראה ב"ק טז א. [203] רש"י פסחים ט ב. [204] תוס' סנהדרין טו ב ד"ה ברדלס; רד"ק שמו"א יג יח. [205] י. פליקס, הצומח והחי במשנה, בערכו. [206] ראה להלן הע' 219 ואילך. [207] ב"ק טו ב; רמב"ם נזקי ממון א ו; טושו"ע חו"מ שפט ח. וראה ברמ"א שם. [208] סנהדרין טו ב, מחלוקת; רמב"ם סנהדרין ה ב. בדיון נחש ראה הע' 219 ואילך. [209] תענית יט א, ושם כב א; רמב"ם תעניות

בארץ הוא הצפע²¹⁹, והוא כנראה הנחש רב²³⁴.
המכונה בחז"ל עכנאי²²⁰.

הכשת נחש דומה למיתת שריפה²³⁵,
ויתכן שמכאן המושג בתורה 'נחשים
שרפים'²³⁶. לא תמיד מורגשת ההכשה
מיד, אך אזור ההכשה הולך ומתנפח, ואז
הוא מורגש²³⁷.

מצינו במקרא שמות שונים למיני
נחשים, כגון אפעה²²¹, פתן²²², צפע²²³,
צפעוני²²⁴, שפיפון²²⁵, שרף²²⁶, תנין²²⁷.
בחז"ל מצינו עוד שני מיני נחשים:
חברבר²²⁸, וערוד²²⁹, שזיהויים איננו ברור.

אחד מעשרה ניסים שנעשו לאבותינו
בבית המקדש היה שלא הזיק נחש ועקרב
בירושלים מעולם²³⁸.

נחשים שבארץ ישראל נחשבו
כמסוכנים במיוחד, ומותר להורגם אפילו
בשבת, ואפילו אין רצים אחריו²³⁹.

לאחר חטא אדם וחווה, בעקבות
פיתויה של חווה על ידי הנחש, יצר
הקב"ה מערכת איבה לעולמים בין הנחש
לאדם²³⁰, והנחש הקדמוני הפך לסמל הרע
והרשע בעולם. ואמנם מודגש במקרא
בהרחבה הסיכון מהנחשים, ונשיכתו
מסמלת עונש קשה ואסון²³¹. הנחשים
השרפים הכישו את בני ישראל, וגרמו
לרבים למות²³².

אין לקחת כל סיכון עם נחשים, ומכאן
הביטוי 'טוב שבנחשים רצוץ את מוחו'²⁴⁰,
שכוונתו בהשאלה שלא לתת אימון ברשע
מועד; וכן 'אין אדם דר עם נחש בכפיפה

הכשת נחשים שכיחה בעיקר בעונת
הקציר²³³, והיא מהווה דוגמא לצער

קהלת רבה א כד. [232] במדבר כא ו. על זיהוי
נחשים אלו – ראה בספרו של פרויס, עמ' 197.
[233] משנה עדויות א יב; יבמות קטז ב.
[234] נשמט וישב על גבי קרקע, ונדמה כמי
שהכישו נחש – מנחות לב ב; סופרים ג יג,
ופירש"י מנחות שם ד"ה ונדמה לו, שמרוב צערו
הרגיש כאילו הכישו נחש. ואולי אפשר לומר,
שהכוונה שקפץ מהמיטה במהירות רבה כמי
שהכישו נחש, וכפי הביטוי 'קפץ כנשוך נחש'.
[235] סוטה ח ב. [236] במדבר כא ו.
[237] שמות רבה לא ז יג. [238] אבות ה ה.
וראה מה שכתב בתפא"י, שם, אות כו.
[239] שבת קכא ב; רמב"ם שבת יא ד. וראה
בטושו"ע או"ח שטז י, ובמ"ב שם סקמ"ו. וראה
עוד בס' שמירת שבת כהלכתה, פכ"ה ס"א.
[240] מכילתא שמות יד ז; ירושלמי קידושין ד

כהלכתה, פכ"ה ס"א. [219] Viper.
[220] ברכות יט א; ב"מ פד ב. [221] ישעיה
ל ו. והוא Carpet viper. [222] ישעיה יא ח.
והוא Cobra. [223] ישעיה יד כט. והוא Viper.
[224] ישעיה יא ח. והוא Palestinian viper.
[225] בראשית מט יז. והוא Cerastes viper.
[226] במדבר כא ו; ישעיהו יד כט.
[227] שמות ז ט. וראה באבות דרבי נתן לט ג,
שמנה ששה שמות לנחש וצ"ע. [228] ירושלמי
ברכות ט א. [229] ברכות לג א. [230] יהוא
ישופך ראש, ואתה תשופנו עקב' (בראשית ג טו).
[231] ראה דברים ח טו; שם לב לג; ירמיה ח
יז; עמוס ה יט; תהלים קמ ד; איוב כ יד-יז; ועוד.
הפסוק 'זפרץ גדר ישכנו נחש' (קהלת י ח), משמש
כביטוי מושאל לאיום על מי שמתכוין למרוד
ולסטות מהדרך שקבעו חכמים (ע"ז כז ב). וראה

הארס, שנמצא בבלוטות מחוץ לשיניים, ויש פעולה אקטיבית בהזרקותו לקרבן.

אחת²⁴¹, שכוונתו בהשאלה לסכנה של שותפות עם רשע.

לדעת חז"ל, לא רק הכשה ממשית גורמת למוות, אלא גם בליעת ארס הנחש יכולה להזיק מאד. לפיכך, אסרו חז"ל לשתות מים מגולים, מחשש שנחש הטיל בהם ארס²⁴⁸; וכן אסרו חז"ל לאכול בהמה או פירות שנוכשו על ידי נחש²⁴⁹.

אכן, יש נחשים שמזיקים, ויש שאינם מזיקים; וגם אילו שאינם מזיקים יכולים להפוך למזיקים אם מכעיסים אותם. ואמנם הנחשים הארסיים משתמשים במנגנון ההכשה הארסי שלהם רק בשעת הדחק, והם מעדיפים לברוח, או להבריח את האויב. ולכן בדרך כלל אין מפסיקים בתפילת שמונה עשרה, אפילו הנחש כרוך על עקבו, כי רוב הנחשים אינם מזיקים²⁵⁰; אבל אם ראה שהנחש כעוס ומוכן להזיק — מפסיק²⁵¹; ובמקום שיש חשש, שסוג הנחש הזה ממית, גם כן מפסיק²⁵².

הנחש הוא אחד מהחיות הנחשבות כמזיקות וכממיתות²⁵³, והוא נחשב מטבע ברייתו כמועד להזיק, ואפילו הוא בן תרבות, לפיכך אם הזיק או המית, חייב

הנחש הורג את האדם באמצעות הארס שלו²⁴². ארס פירושו רוק או כעס²⁴³. במקרא מסמל ארס הנחש את הרע והרשע²⁴⁴. ארס הנחש בתיאורם של חז"ל דומה לספוג, צף ועומד במקומו²⁴⁵, אלא שלא כל נחש כך, ויש צורות שונות של ארס, לפי מידת שקיעתו במים, ולפי גיל הנחש שהטילו²⁴⁶. מבחינה מדעית, ארס הנחש מכיל מרכיבים פעילים שונים, אשר פוגעים במערכות שונות: עצבים, לב, ותהליכי קרישת הדם. המרכיבים הרעילים משתנים בין מיני הנחשים השונים. נחלקו חז"ל אם הארס של הנחש עומד בין שיניו, או שהנחש מקיא את הארס לאחר הנשיכה²⁴⁷. מבחינה מדעית, יש לנחשים הארסיים שיני ארס קצרות, בעלות מרזב עמוק. הארס נוצר בבלוטות גדולות הנמצאות בשני צידי הראש, משם הוא עובר דרך צינור אל שן הארס. פעולת ההכשה היא תהליך מסובך ומהיר ביותר. ניתן, איפוא, לומר שהסובר שארס הנחש בין שיניו עומד, מתייחס למהירות ההזרקה של הארס לתוך הקרבן, בעוד שהסובר שמעצמו הוא מקיא, מתייחס למקור

in the Bible and the Talmud, 1977, pp. 179ff שאין להלכות אלו הסבר מדעי ידוע. [250] וראה בקובץ שיעורים, פסחים אות לב, ובהליכות שלמה ח"א פ"ח הע' ה, למה סומכים על הרוב בזה, הרי אין הולכים בפיקוח נפש אחר הרוב. וראה מה שכתב בנידון הגרש"ז אויערבאך, שולחן שלמה, ח"ב סי' שטז סקכ"ב(א). [251] ברכות לג א; רמב"ם תפילה ו ט; טושו"ע או"ח קד ג. [252] ביאודה"ל שם ד"ה ואפילו. וראה עוד בערוה"ש או"ח קד ה. [253] ב"ק טו

יא. [241] יבמות קיב ב. [242] ע"ז לא ב; ירושלמי ע"ז ב ג. [243] ראה ערוך ע' ארס. [244] ראה תהלים נח ה; שם קמ ד. [245] ב"ק כג ב. [246] ע"ז ל ב; רמב"ם רוצח יא יד. [247] סנהדרין עח א. וראה ברמב"ם נזקי ממון י ח, שפסק כדעת הסוברים, שמעצמו הוא מקיא. [248] משנה תרומות ח ו; ע"ז ל ב. וראה עוד בע' בריאות הע' 139 ואילך. [249] משנה תרומות שם; רמב"ם רוצח יב א-ב. וראה עוד חולין צד א. וראה בספר *F. Rosner, Medicine*

בעליו לשלם נזק שלם²⁵⁴. ואם הנחש המית אדם, אפילו כשהוא בן תרבות, ויש לו בעלים, אינו נידון בבית דין של עשרים ושלשה, אלא אפילו יחיד הורגו²⁵⁵.

בדין הכשת נחש בשבת — ראה ערך שבת.

העלוקה הרפואית, הניזונה מדם אדם, ושימשה בעבר למטרות רפואיות להקנת דם²⁶⁴. ישנן עלוקות הגורמות נזק רציני לאדם, כגון עלוקת היאור, שיכולה להיצמד עמוק בתוך בית הבליעה ולגרום לחנק, או שיכולה להיצמד לעיניים ולגרום נזק.

נימא של מים — ראה עלוקות; נמר — ראה חיות גדולות.

העלוקה נחשבת כמסוכנת למי שבולע אותה²⁶⁵. על כן נפסק להלכה, שאסור לאדם להניח פיו על צינור המחובר לקרקע ולשתות מהמים, וכן אסור לשתות מים מן הנהרות ומן האגמים, אלא אם כן בודק ומסנן את המים, שמא יבלע עלוקה²⁶⁶, ומותר לחלל שבת כדי לטפל באדם שנפגע מעלוקה²⁶⁷.

עלוקות²⁵⁶, או ערקא²⁵⁷, או נימא של מים²⁵⁸, או יאלי²⁵⁹, או ביני²⁶⁰ — הן סוג של תולעים²⁶¹. מבחינה מדעית, העלוקות הן תולעים²⁶², והן חיות לרוב במים. הן ניזונות ברובן ממציצת דם. כמויות הדם הנאכלות על ידי העלוקות הן יחסית עצומות, כאשר עלוקה מגדילה את משקל גופה פי 7-9 לאחר "ארוחת" דם. המציצה מבוצעת על ידי פציעת עור הקורבן באמצעות לסתות משוננות, והפרשת רוק המכיל חומר נוגד קרישה בשם הירודין. חומר זה הוא מעכב הקרישה החזק ביותר המצוי בטבע²⁶³. ידועים כמה מאות מינים של עלוקות. המין הידוע ביותר הוא

עקרב²⁶⁸ — ידועים למעלה מ-700 מינים של עקרבים. בטנם האחורית היא בעלת ששה פרקים, והאחרון שבהם עשוי שלפוחית-ארס, המסתיימת בעוקץ. ארסיותו של העקרב תלויה בעובי צבתותיו, והמסוכן ביותר הוא העקרב הצהוב-דק-הצבתות.

ה-Annelida. [263] ראה — S.J. Mao, et al, *Ann Biochem* 161:514, 1987 [264] ראה אנציקלופדיה עברית, כרך כו, ע' עלוקות, עמ' 854; ע. אלדור וחב', הרפואה, קיז:160, 1989. [265] ראה בערך שם, ובתוס' ע"ז יב ב ד"ה הבולע, שהיא פוגעת במעינים, וגורמת לנפיחות הבטן, וראה פרויס, עמ' 200. [266] ע"ז יב ב; דרך ארץ רבה יא ה; רמב"ם רוצח יא ו; טושו"ע חו"מ תכז ט; רמ"א יו"ד קטז ה. וראה במ"ב סי' קפא סקי"ז, שאין מברכים על שמירה מסכנה, ולכן מי שמסנן מים בלילה מפני סכנת עלוקה — איננו מברך. [267] ע"ז שם; רמב"ם שבת ב ו; טושו"ע או"ח שכח ו. [268] Scorpion.

ב; סנהדרין טו ב. [254] ב"ק טו ב; רמב"ם נזקי ממון א ו; טושו"ע חו"מ שפט ח. וראה ברמ"א שם. [255] סנהדרין טו ב, מחלוקת; רמב"ם סנהדרין ה ב. וראה בהשגות הראב"ד שם, שגם נחש שהמית דנים בעשרים ושלשה. וראה עוד בדיני נזיקין הנוגעים להכשת נחשים בס' משפטי התורה על ב"ק, סי' לו. [256] משלי ל טו. [257] לפי גירסת הערוך, ע' ערקא (א). [258] ע"ז יב ב. [259] שבת נד ב, וברש"י שם ד"ה דלא למציוה. אך ראה בתוס' שם ד"ה דלא, שחלקו על הסבר זה של רש"י. וראה באוצר לעזי רש"י (218). [260] גיטין סט ב. [261] עלוקה = Leech. [262] הן שייכות למערכת

בבית המקדש היה שלא הזיק נחש ועקרב בירושלים מעולם²⁷⁷.

ערעיתא — ראה צירעה.

פרדה לבנה — פרד הוא בן-כלאים מחמור וסוטה, ולעתים גם מסוס ואתון. מכה של חיה זו נחשבה כקטלנית בכל מקרה²⁷⁸, ויתכן שגם כאן מדובר בכלבת²⁷⁹.

צרעה, או זיבורא, שהיא צרעה בלשון חז"ל²⁸⁰, או ארעיתא, שהיא צרעה בלשון ארמית²⁸¹. הצרעות שייכות לקבוצת החרקים. קיימים מינים רבים של צרעות, וסביר להניח שהצרעה המקראית והתלמודית היא הצרעה המזרחית²⁸², המכונה בלשון המדוברת כיום בשם 'דבור'²⁸³.

עקיצת צרעה יכולה לגרום לעיוורון, או לעקרות²⁸⁴; ומי שכולע צרעה, לא יכול לחיות²⁸⁵. אמנם מבחינה רפואית לא ידוע לנו כיום על מיני צרעות הגורמות לעקרות, לעיוורון או למוות עקב בליעתן.

עקיצת צרעה נחשבה כמסוכנת במיוחד

העקרבים נחשבו על ידי חז"ל כמסוכנים יותר מהנחשים, ולכן כשעקרב כרוך על עקבו של אדם, צריך הוא להפסיק את תפילת שמונה עשרה²⁶⁹. הטעם הוא, שהעקרב עוקץ גם ללא כל גירוי, בניגוד לנחש שמכיש רק בשעה שחושש שהאדם רוצה להתקיפו, ולפי חז"ל הוא נושך את האדם פתאום, והוא אחד משלושה דברים שבאים בהיסח הדעת²⁷⁰. וכן משום שעקיצת עקרב קשה מהכשת נחש²⁷¹. דין דומה נאמר לעניין בדיקת חמץ — בכותל שהשתמש בו חמץ בחורים, ונפל ונעשה גל, אין צריך לבדוק תחתיו, כיוון שיש בו סכנת עקרב, שמצויים בגלים של אבנים²⁷². עקיצת עקרב נחשבה כמסוכנת במיוחד לילדים קטנים בני שש שנים²⁷³.

עצם נוכחות עקרבים מהווה סמל למקום מסוכן²⁷⁴, והשימוש בהם מהווה גורם של יסורים²⁷⁵.

עקרבים שבחדייב נחשבו כמסוכנים במיוחד, ומותר להורגם אפילו בשבת, ואפילו אין רצים אחריו²⁷⁶.

אחד מעשרה ניסים שנעשו לאבותינו

בבלי יומא מט א; חולין ז ב. [279] אכן קשה למה דווקא פרדה לבנה, וי"ל. [280] אך ראה רש"י מגילה יד ב ד"ה זיבורתא, שהכוונה לדבורה. [281] כן הוא בתרגום אונקלוס, וראה שבת פ ב. [282] *Vespa orientalis*. [283] ראה בספרו של י. פליקס, החי של התנ"ך, עמ' 121. אמנם ראה בא"ע עה"פ שמות כח כג, ודברים ז כ, שצרעה היא מחלה דמויית צרעת. וראה רש"י פסחים כד ב ד"ה צירעה, שהוא גם שרץ העוף, וגם שורץ על הארץ, ולכן האוכל צרעה לוקה שש. [284] סוטה לו א. [285] גיטין ע א;

[269] ברכות לג א; רמב"ם תפילה ו ט; טושו"ע או"ח קד ג. [270] סנהדרין צו א. [271] ראה אבות ב י, וברע"ב שם. [272] פסחים ח א; טושו"ע או"ח תלג ח. [273] כתובות נ א. [274] דברים ח טו. [275] מל"א יב יא; דבה"ב י יא — משמש במובן מושאל לשוט קוצני. [276] שבת קכא ב; רמב"ם שבת יא ד. וראה בטושו"ע או"ח שטז י, ובמ"ב שם סקמ"ו. וראה עוד בס' שמירת שבת כהלכתה, פכ"ה ס"א. [277] אבות ה ה. וראה מה שכתב בתפא"י, שם, אות כו. [278] ירושלמי יומא ח ה. אמנם ראה

לילדים קטנים בני שש שנים²⁸⁶.

גם הסרה וסילוק². המילה היא כריתת הערלה וסילוקה מעל איבר המין הזכרי³.

הצרעה נשלחה על ידי הקב"ה לפני בני ישראל לסייע להם במלחמתם נגד הכנענים בעת שנכנסו לארץ²⁸⁷. בחז"ל מצינו, שנענש איש שדרש במעשה מרכבה על ידי עקיצת צרעה ומת²⁸⁸.

שם האיבר הזכרי – איבר זה אין לו שם מיוחד בעברית, וזו אחת הסיבות שהשפה העברית מכונה 'לשון הקודש'⁴. הוא מכונה בשמות שונים, כגון⁵: אמה⁶; אצבע⁷; גוויה⁸; גיד⁹; שפכה¹⁰; או סתם איבר¹¹. באופן מושאל נקרא איבר המין הזכרי בשם מילה¹².

צרעה שבנינווה נחשבה כמזיקה קשה במיוחד, שממיתה את מי שעוקצת, ולכן מותר להורגה אפילו בשבת, ואפילו אין היא רצה אחרי האדם²⁸⁹.

ברית-מילה היא סדר הכנסת הבן לבריתו של אברהם אבינו, והיא כוללת את כל פרטי הדינים והמנהגים הקשורים בטקס הביצוע של המילה.

צרעה, גם אם היא משולחת, אין מתענים ואין מתריעים, אבל זועקים בלא תרועה²⁹⁰.

ערל – מי שלא נימול נקרא ערל, שפירושו חסום וסתום, והיינו שאיבר המין חסום לפני ביצוע המילה¹³. ומכאן – העורלה היא העור הסותם וחוסם את הגיד.

מחקר רפואי – ראה ע"ע נסויים רפואיים בבני אדם; צער בעלי חיים

מילה

א. הגדרת המושג

אומות העולם נקראים בשם כללי

מילה פירושה חיתוך וכריתה¹, ופירושה

[2] שו"ת חת"ס שם. וכן תרגם אונקלוס 'ימל ה' אלקיך את לבבך' (דברים ו ז) – 'זיעדי וכו' ית טפשות לבך'. [3] ראה בראשית רבה מו ד; ויקרא רבה כה ו. [4] ראה מו"נ ג ח – 'ולי גם כן טענה וסיבה בקריאת לשוננו זה לשון הקודש וכו', מפני שזה הלשון הקודש לא הונח בו שם כלל לכלי המשגל, לא מן האנשים ולא מן הנשים וכו'". וראה ברמב"ן עה"ת שמות ל יג. [5] לפי סדר א-ב. [6] מקוואות ח ג. [7] נידה סו א. [8] נגעים ו ז. [9] יבמות ע א; סנהדרין סח ב. [10] דברים כג ב. [11] סוכה נב ב. וראה עוד על כל אלו בע' אברים ורקמות, הע' 15. [12] מימי לא נסתכלתי במילה שלי (שבת קיח ב). [13] ראה תוס' זבחים כב ב ד"ה ערל,

ע"ז יב ב. [286] כתובות נא. [287] שמות כג כח; דברים ז כ; יהושע כד יב. וראה סוטה לו א, שהיו שתי צרעות, אחת של משה ואחת של יהושע. וראה שם כיצד פגעה הצרעה בעמי כנען. וראה עוד רד"ק יהושע כד יב. [288] שבת פב. וראה עוד עונש על ידי עקיצת צרעה במו"ק יז א. [289] שבת קכא ב; רמב"ם שבת יא ד. וראה בטושו"ע או"ח שטז י, ובמ"ב שם סקמ"ו. וראה עוד בס' שמירת שבת כהלכתה, פכ"ה ס"א. [290] תענית יד א; רמב"ם תעניות ב ט; טושו"ע או"ח תקעו ז. [1] 'ונמלתם' (בראשית יז יא) תירגמו אונקלוס ויונתן 'ותגורון'. וראה שו"ת חת"ס חיו"ד סי' רמט; שו"ת דברי חיים ח"ב סי' קיד-קיוח.